

actoren. Zou het in deze tijd van prosopografisch onderzoek niet voor de hand hebben gelegen om naast de daden van de Brabantse regenten ook de achtergronden van deze kleine bovenlaag royaal in de beschouwingen te betrekken? Weliswaar laat Christ ons op dit punt niet geheel in de steek getuige zijn mededeling dat de meeste na 1600 door de Staten-Generaal in Staats-Brabant ingezette ambtsdragers stamden uit in de vorige eeuw uitgeweken protestantse Brabantse families, maar gesteld naast het uitvoerige politieke verhaal, is dat toch wat weinig.

F. Postma

H. W. M. van de Sandt, *Joan Alberti, een Nederlandse theoloog en classicus in de achttiende eeuw* (Dissertatie Utrecht 1984; Utrecht: H. W. M. van de Sandt, 1984, xv + 390 blz., f32,50 (te bestellen bij Ton Bolland, Amsterdam)).

De Leidse hoogleraar in de theologie Joan Alberti (1698-1761) is in zijn eigen tijd vermaard geworden met een uitgave van het *Lexicon van Hesychius*, een laat antiek werk. Hij wilde hiermee een bijdrage leveren aan de verklaring van het nieuwe testament. Alberti trok echter ook nog op andere wijze de aandacht. Tegenstanders van zijn leerling A. van der Os, predikant te Zwolle, vanwege vermeende onrechtzinnigheid in opspraak gekomen, brachten ook zijn onderwijs en denkbeelden in diskrediet. De rede zou een te grote plaats innemen in de theologie van Alberti.

Alberti vormt het middelpunt van een zeer gedegen theologisch proefschrift van de op vele terreinen deskundige Van de Sandt. Zijn opleiding volgde Alberti in Franeker bij de klassieke filoloog Lambertus Bos, de oriëntalist Albert Schultens en de theoloog Campegius Vitringa senior. Wat dit heeft betekend, zet Van de Sandt uiteen in een zeer welkome inleiding over het algemene theologische klimaat in Nederland in de vroege achttiende eeuw. Met name Schuiten en de 'schultensjanen' legden de nadruk op het menselijk karakter van de bijbeltekst. De auteur spreekt daarom van 'een herbronning van de Openbaring op de context van de geschiedenis'. Er ontstaat verschil tussen Gods woord en de bijbel, de boodschap en de individualiteit van de bijbelschrijver. De taal wordt middel.

Als exegeet vatte Alberti de traditie van Drusus, Casaubonus, Scaliger en Heinsius weer op. Met grote kennis van het Grieks en de Semitische talen trachtte hij de tekst van het nieuwe testament te interpreteren. Daarbij nam hij de ratio als uitgangspunt en achtte hij filologische kritiek essentieel. Als homileet bleef Alberti wars van gekunstelde, allegorische uitleg en van een al te dogmatische exegese. Als theoloog noemde Alberti naast de bijbel de door God gegeven rede het fundament van de godgeleerdheid. Zo nu en dan begaf hij zich buiten de paden van de gereformeerde orthodoxie. Van de Sandt meent echter, hem geen 'verlicht' theoloog te kunnen noemen. Zijn beginselen kunnen wel als verlicht of rationeel worden bestempeld, maar de gereformeerde theologie is zijn uitgangspunt. Hij is steeds een coccejaan gebleven, die zijn eigen theologie nooit geheel heeft afgestemd op zijn streng filologische exegese. Dit komt bijvoorbeeld tot uiting in het feit dat Alberti ondanks vooruitstrevende standpunten weinig betekenis heeft gehad voor de tekstkritiek van het nieuwe testament. Zijn ontzag voor de 'textus receptus', de gangbare Griekse tekst, was daarvoor veel te groot.

Deze voorzichtigheid van Van de Sandt is terecht. J. C. de Bruine, *Herman Venema. Een Nederlands theoloog in de tijd der Verlichting* (Franeker, 1973) heeft

Albert's vriend Herman Venema ook niet zondermeer bij de Verlichting willen rekenen. De Bruïne legt de nadruk op theologische achtergronden. Hij spreekt met anderen van reformatorische Verlichting. Van de Sandt zoekt het meer in een opleving van humanistische tradities, zonder ronduit van 'Verlichting' te willen spreken. Mijn inziens terecht. Inderdaad sloot kritiek in de vroege achttiende eeuw aan bij een polyhistorisch systeem van wetenschap. Alberti doorbrak dat kader niet, hij gebruikte de rede binnen de gestelde grenzen als instrument.

Veel onderzoek zal nog moeten worden gedaan naar theologen uit de late zeventiende eeuw en de vroege achttiende eeuw. Campegius Vitringa senior, een zeer invloedrijke Franeker coccejaan, schreeuwde om een biografie. Bijzonder pijnlijk is het ontbreken van moderne syntheses van de geschiedenis van het coccejanisme in Nederland. Met het proefschrift van Van de Sandt is een flinke stap in de juiste richting gezet.

J. Roelevink

E. W. Hofstee, *Groningen van grasland naar bouwland 1750-1930. Een agrarisch-economische ontwikkeling als probleem van sociale verandering* (Wageningen: Pudoc, 1985, xiii + 422 blz., f75,-, ISBN 90 220 0873 8).

Over de agrarische ontwikkeling van de provincie Groningen in de achttiende en de negentiende eeuw is in de literatuur verschillende keren een debat gevoerd, niet in de laatste plaats naar aanleiding van de opvattingen van E. W. Hofstee. De discussie spitst zich toe op de verschuiving die zich in deze periode voordeed in het grondgebruik: de oppervlakte bouwland nam toe ten koste van de oppervlakte grasland. Vrij lang heeft men verondersteld dat het hierbij ging om een omschakeling van veehouderij naar akkerbouw, een proces waartoe de runderveepest van 1768-1773 aanleiding had gegeven en dat werd gestimuleerd door de hoge graanprijzen en de daling van de grondwaterstand aan het eind van de achttiende eeuw. In 1946 kwam Hofstee echter met een nieuwe interpretatie. De verschuiving in het grondgebruik zou zijn veroorzaakt door een gewijzigd groepsideaal van de landbouwers, waardoor aan het akkerbouwbedrijf een hogere status werd toegekend en dit bedrijfstype een voorbeeld werd om na te volgen. Noch de veeppest, noch de hoge graanprijzen konden volgens Hofstee de verschuiving van grasland naar bouwland verklaren. Deze these is sindsdien niet zonder kritiek gebleven. Slicher van Bath, Van der Poel, Dietvorst en Harten stelden dat economische motieven doorslaggevend waren en niet Hofstee's 'sociologische' factoren.

Het thans verschenen boek van Hofstee is een reactie op deze kritiek en een verdediging van zijn standpunten van 1946. Het boek bestaat uit twee delen. In het eerste deel wordt een overzicht gegeven van de ontwikkeling van de oppervlakte gras- en bouwland in de periode 1815-1930. Aan de hand van onder andere de uitkomsten van de kadastrale metingen, grondbelastingregisters uit de periode vóór het kadaster en de landbouwtellingen van 1862 en 1930 reconstrueert Hofstee de oppervlakte gras- en bouwland op zes peiljaren. Verder wordt uitvoerig ingegaan op de introductie van klaver en kunstweide, die een belangrijke rol speelde in de ontwikkeling van nieuwe landbouwstelsels en de daling van het percentage permanent en veeljarig tijdelijk grasland. Hofstee komt tot de conclusie dat de verschuiving van grasland naar